การศึกษาวิเคราะห์แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม

พระปลัดชัยยะ โกมโล (แก้วมะไฟ)
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด
Email: journalsaket@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาแนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติด 2) เพื่อศึกษาหลักพุทธธรรมในการแก้ไขปัญหายาเสพติด และ 3) เพื่อวิเคราะห์แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรมการวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาจากเอกสาร คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผลการวิจัยพบว่า 1) แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดประกอบด้วย กระบวนการค้นหาปัญหา การให้คืนข้อมูลแก่ชุมชน การวางแผนดำเนินงาน กระบวนการดำเนินงาน การประสานภาคีภาคส่วน และกระบวนการติดตามผลการดำเนินงาน

2) หลักพุทธธรรมในการแก้ไขปัญหายาเสพติด ได้แก่ 1) หลักอริยสัจสี่ คือ การเข้าใจในสถานการณ์ปัญหาและวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหายาเสพติด คิดค้นวิธีการแก้ไข และนำสู่การปฏิบัติรวมทั้งประเมินผลการดำเนินงานเพื่อการพัฒนา 2) หลักอปริหานิยธรรม คือ หลักการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มคณะ ซึ่งมีการรวมกลุ่ม ร่วมคิด ร่วมทำและร่วมรับผลแห่งการกระทำคือ ความเป็นปกติสุขในสังคม 3) หลักสามัคคีธรรม คือ การสร้างความร่วมมือ ปรองดอง เกื้อกูลรักใคร่ เมตตาต่อกัน 4) หลักประโยชน์ 3 ประการ ซึ่งเป็นฐานคิดของหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงโดยประกอบด้วย หลักประโยชน์ในชาตินี้ (ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์) โดยเน้นให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอย่างเหมาะสม รู้จักการแสวงหาทรัพย์ การเก็บรักษาทรัพย์อย่างถูกวิธี หลักประโยชน์ในชาติหน้า (สัมปรายิกัตถประโยชน์) คือ การปฏิบัติตนเหมาะสมตามหลัก

ศีลธรรม เชื่อกฎแห่งการทำดีทำชั่วและหลักประโยชน์อย่างยิ่ง คือ การดำรงตนอย่างสงบสุขด้วยปัญญาไตร่ตรอง มีสติเท่าทันความทุกข์เพราะโลภ โกรธ หรือหลง 5) หลักธรรมไตรสิกขา คือ ได้รักษาศีล ได้เจริญสมาธิ และได้เจริญปัญญา

3) วิเคราะห์แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม พบว่า หลักพุทธธรรมสามารถแก้ไขปัญหายาเสพติดได้จริง กล่าวคือ เมื่อเรานำหลักธรรมเหล่านั้นมาประพฤติปฏิบัติจะทำให้เรามีความรู้ มีสติสัมปชัญญะ รู้ว่าอะไรควร อะไรไม่ควร อะไรเป็นประโยชน์ และไรมิใช่ประโยชน์ ทำให้เกิดความห่วงใยในปัญหาของคนในสังคม มีสำนึกร่วมทางสังคม เกิดพลังความสามัคคี สร้างกระบวนการการเรียนรู้ทางสังคมร่วมกัน มีความเชื่อมั่นในพลังของชุมชน การฟื้นฟูวัฒนธรรมประเพณี และความสงบสุขของสังคม

คำสำคัญ: แนวทางการแก้ไขปัญหา; ยาเสพติด; หลักพุทธธรรม

A Critical Study of Solutions to the Narcotic Problem According to Buddhadhamma

Phrapalad Chaiya Komalo (Kaewmafai)
Mahamakut Buddhist University Roiet Campus
E-mail: journalsaket@gmail.com

Abstract

The objectives of the research article were: 1) to study the solution to narcotic problems, 2) to study the principle of Dhamma to solve narcotic problem, and 3) to analyze the solution to the problem of narcotic in Buddhism. The data were mainly collected from the Tipitaka, books, magazines, documents, commentaries and related research works.

The results of the research were found that: The process of protection and solution of the narcotics problems consisted of the discussion process, the data reflection, performance plans, tasks procedures, functional units' in the affected areas and the follow-up process.

The principle of Dhamma applied by community into protecting and solving narcotic problem consisted of : 1) the Four Noble Truth it includes problem situation and the analysis of the causes of problem, investigate into the solving method, and leads to the implementation as well as the evaluation for the development, 2) Principle of Conditions of Welfare expressed by social functioning system as corporate community in gaining pleasure through ways of thinking, acting and taking process for

their assignments, 3) principle of the unity expressed by incorporated organization, reconciliation scheme, friendly distribution and merciful practices, 4) the principle of three major benefits which is the expression of ideals about Sufficiency Economy and consisted of benefits obtainable here in this lite leading to proper ways of life, and proper earning and saving for their own property and the benefits of the next life-birth phase hereafter; future benefit which is the proper practice according to the principle of morality and beliefs in the rules of actions (Karma) and the highest good which is life sustainability of peace with personal wisdom along with capable mindfulness against misery caused by greed, wrath and delusion, and 5) the principle of the Threefold Learning which is expressed by precepts, concentration and wisdom.

The solution to the problem of narcotic addiction based on Buddhist principles is that the Buddhist principles can solve the problem of narcotics actually is that when we bring them to practice, we will have knowledge. Be conscious know what should not be useful and not a benefit. The problem of people in society have social conscience united forces create a social learning process together. Have confidence in the power of the community, cultural restoration and the peace of society.

Keywords: Solution; Narcotics; the Principle of Dhamma

บทนำ

ปัจจุบันยาเสพติดเป็นปัญหาสำคัญของประเทศไทย มีขอบเขตและความรุนแรงขยายตัวมากยิ่งขึ้น ทั้งในด้านการผลิต การค้าและการลำเลียง ซึ่งการแพร่ระบาดของยาเสพติดก่อให้เกิดความเสียหายต่อสังคม เศรษฐกิจ การเมืองและการบริหารประเทศ เนื่องจากส่งผลเสียหายทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น การก่อคดีอาชญากรรม อุบัติเหตุ การลักขโมย ฯลฯ ทำให้รัฐต้องสูญเสียงบประมาณในการบำบัดรักษาและการป้องกันปราบปราม รวมทั้งสูญเสียทรัพยากรมนุษย์ที่ไม่สามารถก่อให้เกิดผลผลิตแก่ประเทศชาติเท่าที่ควร (สำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามยาเสพติด, 2549) ความพยายามในการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติดของชุมชนที่ผ่านมายังคงอยู่ภายใต้กลไกนโยบายแห่งรัฐ โดยมักจะผันแปรกับความมุ่งมั่นจริงจังของส่วนราชการในแต่ละช่วงเวลา ประกอบกับการปฏิบัติงานด้านการป้องกัน ปราบปรามและบำบัด ของหน่วยงานต่างๆ ยังคงมีลักษณะแยกส่วนทำงานและขาดการประสานงาน (นภดล กรรณิกาและคณะ, 2552) ในขณะที่กลุ่มกระบวนการผลิตและค้ายาเสพติดก็พยายามคิดวิธีการต่างๆ ที่แยบยลมากขึ้น เพื่อสร้างช่องทางการจำหน่ายการขยายกลุ่มผู้เสพและผู้ค้า สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้ผลการดำเนินงานป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติดไม่ได้ผลเท่าที่ควร

มาตรการสำคัญในการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติดจึงเป็นสิ่งแรกที่ควรให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่งคือ บทบาทของสถาบันทางสังคมไทยในระดับรากหญ้า ซึ่งประกอบด้วยสถาบันครอบครัว สถาบันชุมชน สถาบันโรงเรียน และสถาบันพุทธศาสนาศาสนา เพื่อเป็นการป้องกันและแก้ไขปัญหาสารเสพติดให้เกิดประสิทธิผลอย่างยั่งยืน จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือทุกภาคส่วนในสังคมไทยและต้องมีองค์ความรู้ทางวิชาการสนับสนุนการดาเนินงาน ซึ่งรัฐบาลจึงได้ประกาศนโยบายปฏิบัติการรวมพลังไทย ขจัดภัยยาเสพติด ร่วมเทิดไท้องค์ราชัน โดยใช้ยุทธศาสตร์พลังแผ่นดินในการขับเคลื่อนนโยบาย ซึ่งยุทธศาสตร์ฯ ดังกล่าว จึงเป็นที่มาของการศึกษามีบทบาทสำคัญในให้ความร่วมมือของประชาชนในมีส่วนร่วมในการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติด พัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับสารเสพติด และพัฒนารูปแบบและกระบวนการดำเนินงานที่

เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายและเหมาะสมกับสภาพสังคมไทย (สุภาพรรณ ณ บางช้าง และคณะ, 2527)

หลักพุทธธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา นับว่าเป็นเครื่องมือในการพัฒนาทั้งด้านความประพฤติ ด้านจิตใจและด้านปัญญา (พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), 2543) ในการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติด ส่งเสริมให้สังคมมนุษย์สามารถดำเนินชีวิตไปอย่างมีคุณภาพ โดยไม่ตกเป็นทาสและเห็นโทษของยาเสพติดและ เป็นกระบวนการขัดเกลาให้ตัณหาเบาบางลงไป เพื่อให้ตนและสังคมดำเนินไปได้ด้วยดี แม้หลักพุทธธรรมอื่นๆ ที่นำมาประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวันแล้วก็ย่อมส่งผลดีเช่นเดียวกัน เช่น หลักทิศ 6 (ที.ปา. (ไทย) 11/242/199) ทำให้คนรู้จักบทบาทและหน้าที่ที่ตนต้องปฏิบัติต่อกันอย่างสมดุล ทำให้เกิดจิตสำนึกที่ดีในด้านความรับผิดชอบต่อหน้าที่ของตน

จากปัญหาที่กล่าวมาข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่า หลักพุทธธรรมนั้นมีความสำคัญในการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติดได้อย่างมีประสิทธิภาพและเพื่อนำเสนอเป็นต้นแบบสำหรับการแก้ไขปัญหาสารเสพติดสำหรับชุมชนอื่นๆ สังคม และประเทศชาติต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติด
2. เพื่อศึกษาหลุกพุทธธรรมในการแก้ไขปัญหายาเสพติด
3. เพื่อวิเคราะห์แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งเน้นค้นคว้าวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) โดยสามารถจัดลำดับ ดังนี้

1. ผู้วิจัยจะมุ่งเน้นศึกษารวบรวมข้อมูลในส่วนที่ว่าด้วยแนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม จากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์ วิเสส เอกสารและงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาหรือประเด็นที่ต้องการทราบ

2. ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากตำรา เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม และรวบรวมแนวคิดจากการวิเคราะห์ตีความของนักปราชญ์ต่างๆ

3. นำข้อมูลเกี่ยวกับความหมาย ประเภทแนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม มาศึกษาและวิเคราะห์ตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้

4. ศึกษาวิเคราะห์ประเด็นต่างๆ ตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้เกี่ยวกับแนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม และนำเสนอผลการศึกษาในรูปแบบพรรณนาวิเคราะห์

ผลการวิจัย

แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติด พบว่า การแก้ไขปัญหายาเสพติดจำเป็นต้องตัดวงจรปัญหา 3 วงจร ได้แก่ การลดปัญหาการผลิตการค้ายาเสพติดการลดปัญหาผู้เสพผู้ติดการแก้ไขกลุ่มเสี่ยงและป้องกันมิให้เกิดผู้เสพติดรายใหม่แนวทางการเอาชนะยาเสพติดตามยุทธศาสตร์พลังแผ่นดินเอาชนะยาเสพติดนี้ มุ่งการดำเนินยุทธศาสตร์ด้วยการมีส่วนร่วมของคนในชาติทุกภาคส่วน โดยไม่ก่อเกิดผลกระทบในทางลบเพื่อเป็นรากฐานการนำไปสู่ความยั่งยืนของการแก้ไขปัญหาจึงดำเนินการเป็นลำดับขั้นตอน ดังนี้

1. ใช้หลักเมตตาธรรมในการตัดวงจรด้านผู้เสพ/ผู้ติดยาเสพติดซึ่งมีผู้เกี่ยวข้องได้รับผลกระทบและเดือดร้อนมากที่สุดจำเป็นต้องได้รับการเยียวยารักษาโดยเร่งด่วนอันเป็นการคืนคนสู่ครอบครัวชุมชนสังคมและประเทศชาติด้วยความเข้มแข็งและกระบวนการมีส่วนร่วมของพลังสังคมและพลังชุมชนการตัดวงจรกลุ่มเสี่ยงและป้องกันมิให้เกิดผู้เสพติดรายใหม่ด้วยการแก้ปัญหากลุ่มเสี่ยงพื้นที่เสี่ยงและสร้างภูมิคุ้มกันในกลุ่มเด็กและเยาวชน

2. การลดปัญหาการผลิตการค้ายาเสพติดด้วยการปราบปรามเพื่อนำผู้ผลิตและผู้ค้ายาเสพติดมาลงโทษด้วยมาตรการทางกฎหมายและกลไกกระบวนการยุติธรรมอย่างรวดเร็วและเป็นธรรม ซึ่งจะต้องดำรงความเข้มแข็งเพื่อสนับสนุนการแก้ปัญหาผู้เสพผู้ติดและกลุ่มเสี่ยง

3. สร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศในทุกระดับเพื่อหยุดยั้งการผลิตและร่วมมือกันในการสกัดกั้นการลักลอบนำเข้า/ส่งออกยาเสพติดสารตั้งต้นและเคมีภัณฑ์ที่ใช้ในการผลิตยาเสพติดทั้งนี้การตัดวงจรปัญหาแต่ละด้านต้องมีการดำเนินยุทธศาสตร์ทุกด้านอย่างบูรณาการและผสมผสานสอดคล้องสัมพันธ์กันตามสถานการณ์ของพื้นที่โดยมุ่งต่อเป้าหมายผลสัมฤทธิ์ตาม Roadmap แต่ละระยะร่วมกัน

หลักพุทธธรรมในการแก้ไขปัญหายาเสพติด พบว่า หลักธรรมสำคัญที่ใช้แก้ไขปัญหายาเสพติด ประกอบด้วย 1) หลักอริยสัจสี่ คือ การเข้าใจในสถานการณ์ปัญหาและวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหายาเสพติด คิดค้นวิธีการแก้ไข และนำสู่การปฏิบัติรวมทั้งประเมินผลการดำเนินงานเพื่อการพัฒนา 2) หลักอปริหานิยธรรมคือหลักการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มคณะ ซึ่งมีการรวมกลุ่ม ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผลแห่งการกระทำคือ ความเป็นปกติสุขในสังคม 3) หลักสามัคคีธรรม คือ การสร้างความร่วมมือปรองดอง เกื้อกูลรักใคร่ เมตตาต่อกัน 4) หลักประโยชน์ 3 ประการ ซึ่งเป็นฐานคิดของหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงโดยประกอบด้วย หลักประโยชน์ในชาตินี้ (ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์) โดยเน้นให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอย่างเหมาะสม รู้จักการแสวงหาทรัพย์การเก็บรักษาทรัพย์อย่างถูกวิธี หลักประโยชน์ในชาติหน้า (สัมปรายิกัตถประโยชน์) คือ การปฏิบัติตนเหมาะสมตามหลักศีลธรรม เชื่อกฎแห่งการทำดีทำชั่วและหลักประโยชน์อย่างยิ่ง คือ การดำรงตนอย่างสงบสุขด้วยปัญญาไตร่ตรอง มีสติเท่าทันความทุกข์เพราะโลภ โกรธ หรือหลง 5) หลักธรรมไตรสิกขา คือ ได้รักษาศีล ได้เจริญสมาธิและได้เจริญปัญญา

วิเคราะห์แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรม

พบว่า แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรมที่สำคัญ ดังนี้

1. อริยสัจ 4

1) การค้นหาปัญหายาเสพติด คือ หลักทุกข์ ทุกคนในสังคมร่วมกันค้นหาปัญหาที่ยาเสพติดที่เกิดขึ้นในสังคมและส่งผลกระทบต่อคนในสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทำให้พบว่า ปัญหายาเสพติดมีความสำคัญต้องแก้ไขอย่างเร่งด่วน และมีการร่วมคิดวิเคราะห์หาสภาพของปัญหา ซึ่งเป็นการคิดอย่างมีเหตุผลโดยให้หลักอริยสัจ 4

2) การค้นหาสาเหตุของปัญหา คือ หลักสมุทัย เมื่อทุกๆ คนได้ระบุปัญหายาเสพติดว่าเป็นความสำคัญที่ต้องรีบเร่งแก้ไข จึงร่วมกันวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหายาเสพติด ซึ่งเป็นการคิดแบบสืบสาวหาเหตุปัจจัยต่างๆ โดยการจัดประชุมอย่างเป็นทางการ หรือการจัดเวทีประชาคมเพื่อระดมความคิดเห็นต่อปัญหา สาเหตุการแพร่ระบาดของยาเสพติดว่าเกิดจากเหตุใด

3) การกำหนดเป้าหมาย คือ หลักนิโรธ เมื่อทุกๆ คนทราบปัญหา สาเหตุ ก็รวมกันคิดถึงเป้าหมายของการป้องกันแก้ไขปัญหายาเสพติดของชุมชน ซึ่งหมายถึงการตั้งความคาดหวังสิ่งที่อยากเห็น เป็นการตั้งเป้าหมายไว้การแก้ไขปัญหายาเสพติด การกำหนดวิสัยทัศน์ การออกแบบวิธีการแก้ปัญหา

4) การกำหนดแนวทางแก้ไขปัญหา คือ หลักมรรค โดยการวิเคราะห์ทางเลือกเพื่อการดำเนินงาน นับตั้งแต่การกำหนดวัตถุประสงค์ การกำหนดโครงการ วิธีการดำเนินงาน การติดตามประเมินผลและรายงานผลการดำเนินงาน เพื่อการพัฒนางานต่อไป

2. การสร้างความสามัคคี แนวทางการแก้ไขปัญหายาเสพติดตามหลักพุทธธรรมนั้น สำเร็จได้ด้วยความสามัคคีของชุมชน โดยการสร้างจิตสำนึกที่ดีในการทำงานร่วมกัน การเคารพระเบียบ กติกา กฎเกณฑ์ของสังคม ซึ่งเป็นไปตามหลักสามัคคีธรรม ดังนี้

1) การสร้างความสามัคคีทางกาย (กายเมตตา) คือ การจัดกิจกรรมให้คนในสังคมได้สอดส่องดูแลระหว่างกันเพื่อป้องกันปัญหายาเสพติด หรือเมื่อจะมีกิจกรรมร่วมกันซึ่งต้องใช้แรงกายในการทำกิจกรรมนั้นต้องมีการเสียสละความสุขส่วนตน เพื่อร่วมกิจกรรมของส่วนรวมเช่น เมื่อถึงงานเทศกาลทำบุญในชุมชนต้องสร้างประรำพิธี กางเต็นท์ จัดเก้าอี้ เป็นต้น ชาวบ้านจะต้องออกแรงช่วยกันเพื่อให้สถานที่เสร็จสมบูรณ์ก่อนในวันงานหรือประกอบพิธีนั้นๆ

2) กาสร้างสามัคคีทางวาจา คือ การเปิดโอกาสให้ทุกคนมีสิทธิในการแสดงความคิดเห็นอย่างเสรีเพื่อประโยชน์ของชุมชน ในลักษณะประชาพิจารณ์หรือเวทีประชาคมเพื่อกำหนดแนวทางแก้ไขปัญหาสารเสพติดทุกชนิด ทั้งนี้การแสดงความคิดเห็นอาจมีความแตกต่าง หรือเกิดข้อขัดแย้ง แต่ชุมชนมีการยอมรับฟังซึ่งกันและกัน

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการวิจัยเรื่องบทบาทของพระสงฆ์กับการแก้ปัญหายาเสพติด

2. ควรมีการวิจัยเรื่องการนำหลักธรรมของพระพุทธศาสนาไปใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อป้องกันยาเสพติดในสังคมไทย

3. ควรมีการวิจัยเรื่องหน้าที่ของชาวพุทธในการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติดด้วยอริยมรรคมีองค์ 8 ในพระพุทธศาสนา

เอกสารอ้างอิง

นภดล กรรณิกาและคณะ. (2552). *การประเมินการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติดในโครงการรั้วครอบครัวรั้วชุมชนและรั้วสังคม*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.* กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2543). *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สำนักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามยาเสพติด. (2549). *สาระสำคัญของการดำเนินงานภายใต้คำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี.* กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง และคณะ. (2527). *การประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในการพัฒนาชนบท.* กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.